

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

2023/1 (67. évfolyam)

A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Bizottságának folyóirata

Tudás és tekintély

Tartalom

Bevezető. Tudás és tekintély (<i>Bernáth László – Bene László – Borbély Gábor – Szalai Judit</i>)	5
---	---

FÓKUSZ

VERES MÁTÉ: Tudás és tekintély a sztoikus ismeretelméletben	13
BENE LÁSZLÓ: Platón és Arisztotelész mint episztemikus tekintélyek Plótinosz filozófiájában	26
BORBÉLY GÁBOR: A mesék autoritása: vallási fikcionalizmus a 13. században	50
BALÁZS GÁBOR: Tekintély és tekintélyrombolás kérdése a zsidó hagyományban, avagy taníthatja-e Istent az ember?	71
SCHMAL DÁNIEL: Én-redukció és én-konstrukció Descartes-nál. Megjegyzések a tekintély descartes-i problémájához	88
HORVÁTH ZOLTÁN: Kant mint a Szentírás	104
BERNÁTH LÁSZLÓ: A priori tudás a hitek etikájáról	122
FORCZEK ÁKOS: A totalitás fogalma <i>a Történelem és osztálytudatban</i>	138
FORRAI GÁBOR: A tudás értéke és a dialektikus felfogás	156

FÓRUM

KLIMA GYULA: Locus ab auctoritate est debilissimus	175
--	-----

VARIA

AMBRUS GERGELY: Carnap fizikalista hit-elméletei	183
HANKOVSKY TAMÁS: A szabadságot vezető szabadság. A nyelv transzcendentális dedukciója Fichténél	209
SZILÁGYI BOTOND: Populista vagy posztfasiszta logika? Kritikai észrevételek Ernesto Laclau diskurzus-elméletéről	223

RECENZÍÓ

GUBA ÁGOSTON: Simon Attila: <i>Barátság és megértés Arisztotelész filozófiájában</i>	245
KISS CSABA: Mit keresett Max Weber Kínában? Takó Ferenc: <i>Max Weber Kínája. A protestáns etika és a mandarinátus szelleme</i>	251
E számunk szerzői	255
Summaries	257

Tudás és tekintély a sztoikus ismeretelméletben*

I.

A sztoikus ismeretelmélet idealizált ismeretelmélet: nem a tudás fogalmának szabatos elemzését kívánja nyújtani, hanem a bölcsesség azon szókratikus eredetű eszményét írja körül, amelynek elérését a sztoikusok a filozófiai vizsgálódás végső célkitűzésének tekintették.¹ A sztoikus eszmény a bölcs, aki sohasem alkot téves vagy ingatag vélekedést és sohasem cselekszik helytelenül. Amennyiben jóváhagyását adja valamely képzethez, legyen annak tartalma leíró („Ez itt egy tábla csokoládé”) vagy előíró („Nem volna helyes megennem”), az eredmény mindig megragadás (κατάληψις).

A megragadás a sztoikus ismeretelmélet kulcsfogalma. Megragadásra valamennyi racionális lélekkel rendelkező, azaz felnőtt emberi lény képes, függetlenül attól, hogy bölcs-e vagy balga, vagyis hogy a sztoikusok által felvázolt ideális kognitív es etikai fejlődéstörténet mely pontján áll. A gondviselésnek köszönhetően ugyanis minden felnőtt ember, aki ép érzékszervi és értelmi képességei birtokában van, erőfeszítés nélkül és folyamatosan megragadó képzeteket (φανταστικά καταληπτικά) alkot érzékelése és gondolkodása tárgyairól.² A megragadó képzet olyan képzet, amely egy és csakis egy tényállásnak felel meg, amely tényállást pontosan, annak valamennyi megkülönböztető sajátosságát megragadva képez le.³

* Köszönetemet fejezem ki a különszám szerkesztőinek, ismeretlen bírálóimnak, valamint a Svájci Tudományos Alapnak (SNSF), amely kutatásomat a PZ00P1_193306 projekt keretében támogatta.

¹ Az idealizált ismeretelmélet (*idealised epistemology*) fogalmát Robert Pasnautól kölcsönözöm, aki azt elsősorban Arisztotelész és Descartes példáján világítja meg (ld. Pasnau 2017 első fejezetét).

² Hely hiányában nem tárgyalom a kérdést, hogy a nem érzékszervi eredetű tényállások megragadása (amelyet a sztoikusok egyértelműen megengednek, ld. DL 7.51–52) megragadó képzetek révén történik-e. A nemleges válaszáért ld. elsősorban Striker 1996a. 52, 73–76; továbbá Frede 1983; Frede 1999; Nawar 2014. 6–10; Nawar 2022. A megengedő álláspont mellett érvel Brennan 1996. 323–325; Sedley 2002. 150; Brennan 2005. 78–79; Vogt 2022. 173–177. Álláspontomat ld. Veres (megjelenés előtt).

³ A megragadó képzet meghatározásáért ld. DL 7.46, *M* 11.183 (ahol csak két kritérium szerepel), illetve *M* 7.248, 402, 426; *PH* 2.4; DL 7.50 (ahol három kritérium szerepel).

Megragadásra ugyan valamennyi ember képes, a képzet tartalma és a megragadás tényleges minősége azonban annak is függvénye, hogy az adott emberi lélek milyen állapotban van.⁴ A bölcs megragadása szilárd, racionális érv által meg nem ingatható. A bölcs egyedi megragadásai egymást megerősítő hálózatba rendeződnek, s ez a rendszer az, amit a sztoikusok tudásként (ἐπιστήμη) határoznak meg. Ezzel szemben a balga megragadása gyenge és ingatag, pusztá vélekedés (δόξα), amely ki van téve annak a veszélynek, hogy noha tartalma veridikus, valamely ellenvetés vagy szofizma hatására mégis elvetésre kerül. A bölcs egyik fontos megkülönböztető jegye tehát, hogy a dialektikus vita mestere lévén nézetei sohasem cáfolhatóak.⁵

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy viszonylag ritkán vizsgált nézőpontból, mégpedig a sztoikus hallgató által a tanító tekintélyébe vetett bizalom szemszögéből vizsgáljam meg a sztoikus dialektika egyes aspektusait. Ezzel a szemponttal alig találkozhatunk a szakirodalomban, ami feltehetőleg annak is köszönhető, hogy az értelmezői figyelem hamar az elméje és cselekedetei felett teljes racionális kontrollt gyakorló bölcs nehezen emészthető eszményére irányul.⁶ A felvetés, hogy a tekintélynek mégis juthat valamilyen szerep a sztoikus elméletben, mégsem előzmény nélküli: már kortárs ellenfeleik, az akadémiai szkeptikusok is rámutattak, hogy a balga kizárólag valamiféle tekintély elfogadása révén szegődhet a sztoicizmus hallgatójához.⁷

Bármilyen legyen is a tanító szerepe, a sztoikus eszmény egyértelműen az a személy, aki mások befolyásától függetlenül, értelme révén képes olyan episztemikus hajlam kialakítására és gyakorlatoztatására, amelynek eredményeként eléri és fenntartja a bölcsesség lelkiállapotát. Ezzel a megállapítással összhangban amellet fogok érvelni, hogy a megragadás létrejöttében szerepet játszhat ugyan a tekintélybe vagy a hétköznapi érzékelés által konstituált „józan észbe” vetett bizalom, episztemikus megalapozásában azonban nem.⁸ Ha a tekintélyre

---

A szakirodalomban léteznek ún. externalista olvasatok, amelyek szerint a megragadó képzet tévedhetetlenségét a megfelelő oksági viszony szavatolja, illetve internalista olvasatok, amelyek szerint ezek a képzetek olyan evidens sajátossággal rendelkeznek, amely alapján az episztemikus ágens képes tévedhetetlenként felismerni, s a felismerésből kifolyólag jóváhagyni őket. Különböző értelmezésváltozatokért ld. pl. Frede 1983; Striker 1996a. 51–68; Brittain 2014; Nawar 2014; Shogry 2022.

⁴ A sztoikusok szerint a képzetek tartalma részben a képzetet megalkotó lélek állapota, s különösképpen a rendelkezésre álló fogalmak függvénye. Erről ld. Shogry 2019; Veres és Machek 2021.

⁵ Ezen sztoikus gondolat szókratikus háttéréről ld. Long 2002. 69–96.

⁶ Nyilvánvalóan adódó probléma továbbá, amelynek megoldására itt és most balgaság volna vállalkoznom, hogy a sztoikusok nem köteleződtek el egyértelműen a bölcsnek tényleges létezése mellett. (Ezen kérdés kapcsán ld. Brouwer 2014 harmadik fejezetét.) Ha bölcsnek esetleg nincsenek is, az idealizált ismeretelmélet keretein belül mégis van értelme a bölcsesség eszményével foglalkoznunk.

⁷ Ld. pl. Cicero, *Acad.* 2.9; vö. *M* 11.174–177, 246–249.

⁸ A sztoikus „józan ész” kapcsán ld. Veres 2020b.

hallgatva el is indulhatunk a bölcsesség felé vezető úton, célba kizárólag önnön értelmünk teljesítménye révén érhetünk.⁹

Állításom alátámasztása érdekében két, a sztoikus dialektikával kapcsolatos, ám ebben az összefüggésben ritkábban tárgyalt szöveget tekintek át. Egyik szöveg szerzője sem sztoikus, éppen ellenkezőleg, mindketten a sztoicizmust tekintik egyik legfőbb ellenfelüknek. Plutarkhosz, az akadémiai szkepticizmus hatása alatt álló platonista szerző több értekezését, köztük az általam tárgyalt *A sztoikusok ellentmondásait* (a továbbiakban *St. Rep.*) is azzal a céllal írta, hogy rámutasson a sztoikus elmélet tarthatatlanságára. A következő alfejezetben művének azon fejezetét ismertetem, amely alapján rekonstruálható a sztoikus Khrüszipposz azon elképzelése, miszerint a dialektikusan sérülékeny, gyenge megragadást az ellenérvek megfelelő bemutatása és gondos elvetése helyezheti szilárdabb alapokra.

Ezután térek rá a pürrhónista szkeptikus Sextus Empiricusra, akinek célpontjai között szintén kiemelt helyet kaptak a sztoikusok. Sextus két művében is tárgyalja a bizonyítás (*ἀπόδειξις*) sztoikus elméletét: *A logikusok ellen* második könyvében (a továbbiakban *M* 8), illetve *A pürrhónizmus alapvetései* második könyvében (a továbbiakban *PH* 2). Az utóbbi, gyakran érettebbnek tekintett művében Sextus azt a meglepő állítást teszi, hogy a sztoikusok különbséget tettek kétféle bizonyító erejű érv (*λόγοι ἀποδεικτικοί*) között. A harmadik alfejezetben amellet érvelek, hogy lehetséges értelmet tulajdonítanunk ennek az állításnak: mindkét érvtípus megragadást eredményez, noha a konklúziót kizárólag a tulajdonképpeni bizonyítás (*ἀπόδειξις*) esetében hagyjuk jóvá saját értelmi belátásunk révén, a premisszák és a konklúzió közötti kapcsolatot felismervén. Annak a bizonyító érvtípusnak pedig, amely nem tulajdonképpeni bizonyítás, éppen a tekintélyérv lehet az egyik legfontosabb alelete.

II.

A sztoikus felfogás szerint a dialektika erény, amelynek birtokában a bölcszet az elhamarkodott ítélettől való tartózkodás (*ἀπροσπτωσία*), illetve cáfolhatatlanság (*ἀνελεγχία ἐν λόγῳ*) jellemzi (DL 7.46–47).¹⁰ A bölcs cáfolhatatlansága abban

⁹ Bírálóim joggal vetették fel, hogy a „tekintélyre hagyatkozás” fogalma pontosításra szorul. A tekintélyérv szélsőséges formájában olyan érv, amelynek helyességét kizárólag a megszólaló tekintélye szavatolja. Tekintélyről beszélhetünk azonban akkor is, ha a tanító azáltal segíti a hallgatót a megfelelő következtetés levonásában, hogy számára addig ismeretlen tényeket hoz tudomására, vagy rávezetéssel a megfelelő gondolatmenet felé tereli. Ld. pl. Gibbard 1990. 174–176, aki az előbbi esetben kontextuális tekintélyről (*contextual authority*), az utóbbi esetben pedig szókratikus befolyásolásról (*Socratic influence*) beszél.

¹⁰ A dialektika szakértelem (*τέχνη*, DL 7.42), az egyes szakértelmeket konstituáló képességekre (*δύναμις*) pedig a Platón előtti görög nézet szerint jellemző, hogy jó és rossz célokra egyaránt felhasználhatóak (ld. pl. Platón, *Állam* 1.333a1–3, e3–4, 6–7). A sztoikus felfogás sze-

áll, hogy semmilyen ellenérv nem tántoríthatja el a megragadó képzetek jóváhagyásától (DL 7.47).¹¹ Ez nem pusztán szubjektív bizonyosságérzet függvénye: a bölcs nem úgy ragaszkodik képzetei igazságához, ahogyan a balga ragaszkodik megrögzött tévhiedelmeihez. A bölcs tudással (ἐπιστήμη) rendelkezik, ami egyfelől azt jelenti, hogy minden egyes egyedi megragadása szilárd megragadásként (ἀσφαλῆς κατάληψις) jellemezhető, másfelől pedig azt, hogy olyan lelkiállapottal (ἔξις) bír, amely révén kizárólag olyan képzeteket alkot, amelyek feladására észérvek nem vehetők rá (ἀμετάπτωτος ὑπὸ λόγου, DL 7.47). Mivel egyedi megragadásai szilárdak, együttesen pedig koherens rendszert alkotnak, ellenfelei képtelenek őt sikeres dialektikus nyomás alá helyezni.

A bölcsességből fakadó tévedhetetlenség ezen pozitív eszményét igyekszik aláásni az akadémiai szkeptikusok módszere, amely a mindkét oldal melletti érvelést (τὸ πρὸς τὰ ἐναντία διαλέγεσθαι, Plutarkhosz, *A sztoikusok ellentmondásai* 1035F) a jóváhagyás felfüggesztése (ἐποχή) érdekében állítja hadrendbe.¹² A szofista eredetű módszer akadémiai szkeptikus alkalmazása – amelyet eredetileg Arkeszilaosz, majd elsősorban Karneadész nevéhez köthetünk – arra irányul, hogy valamely állítás mellett és ellen azonos meggyőzőerejű érveket megfogalmazva mindkét álláspont igazolatlanságára mutasson rá.¹³ Fontos észben tartanunk, hogy az akadémikus érvelés elsősorban és mindenekelőtt a megragadó képzetek létezésébe vetett sztoikus meggyőződést igyekezett aláásni. Ha pedig azt gondoljuk, hogy nincsenek megragadó képzetek, pusztán olyan képzetek, amelyek több-kevesebb szubjektív meggyőzőerővel rendelkeznek,

---

rint (amely nagyban támaszkodik a szakértelem platóni, normatív-teleologikus koncepciójára) a bölcsesség egyfajta architektónikus szerepet tölt be: szabályozza, összehangolja és a jó mint cél felé orientálja az alá rendelt szakértelmek alkalmazását. A bölcs szakértelme tehát nem pusztán szakértelem, hanem erény. Ld. Long 1978; Barney 2021; Nawar 2021.

¹¹ Pontosabban fogalmazva: a bölcs nem vehető rá, hogy elvessen olyan képzeteket, amelyeket már megragadott. Ez nem zárja ki, hogy bizonyos helyzetekben a sztoikus bölcs is megtagadja jóváhagyását egyes megragadó képzetektől: ha például azt gyanítja, hogy ellenfele csöbbe akarja húzni, esetleg a megoldhatatlan logikai feladványok (*insolubilia*) valamelyikének alkalmazásával (*M* 7.416, Ciceró, *Acad.* 2.94); ha oka van azt gondolni, hogy érzékszervei vagy értelme átmenetileg megbízhatatlanok (*Acad.* 2.53; DL 7.127); vagy ha nem szentelt elég figyelmet a kérdésnek (*Acad.* 2.46; Epiktétosz, *Diss.* 4.12, vö. 1.20.10, 2.18.8). Ld. még *M* 7.253-257, amely kontextusban viszont aligha a bölcsről van szó.

¹² A τὸ πρὸς τὰ ἐναντία διαλέγεσθαι ugyanarra a gyakorlatra utal, amely Cicerónál *in utramque partem disserere* vagy *contra omnia dicere* néven szerepel. Khrüszipposz egyértelműen azoknak tulajdonítja ezt az eljárásmodot, „akik mindennel kapcsolatban felfüggesztik ítéletüket” (τοῖς μὲν γὰρ ἐποχὴν ἄγουσι περὶ πάντων ἐπιβάλλει, Plutarkhosz *St. Rep.* 1035F = LS 31P2, Böröczki Tamás fordítása). Az *értelem hasznáról* című művében meg nem nevezett sokaságról (πολλῶν) beszél; Plutarkhosz ezt is az akadémikusokra tett megjegyzésként érti (λέγων ἴσως τοὺς ἐπέχοντας, LS 31P4), noha a módszert valószínűleg alkalmazták a bírósági retorikában vagy a szofista filozófiában éppúgy, mint a peripatetikus dialektikában.

¹³ Ld. még Galénosz, *De Optima Doctrina* 1.47; DL 4.28; Ciceró, *A legfőbb jóról és rosszról* 2.2, *Acad.* 1.45, *DND* 1.11, *Or.* 3.67. Az akadémiai szkepticismus történetében a módszernek többféle megközelítése is ismeretes, erről legutóbb ld. Allen 2022 megvilágító elemzését.

akkor nincs akadálya annak, hogy bármely állítás mellett és ellen meggyőző, akár azonos erejű érveket hozzunk fel.

Plutarkhosz antisztoikus értekezésének rendezőelve, hogy ellentmondások sokaságára igyekszik rámutatni különböző sztoikus gondolkodók, illetve egyazon sztoikus filozófus más-más összefüggésben tett kijelentései között.¹⁴ Szerzőnk ennek megfelelően mutat rá arra is, hogy a korai sztoa két legfontosabb alakja, Zénón és Khrüszipposz ellentétes véleményt fogalmazott meg a mindkét oldal melletti érvelés módszerével kapcsolatban. Zénón egyértelműen elítélte ezt az eljárást, azt állítva, hogy „a másodikként beszélő”, azaz az ellenérvet megfogalmazó személy meghallgatása mindenképpen felesleges (οὐκ ἀκουστέον ἄρα τοῦ δευτέρου λέγοντος): ha ugyanis az első megszólaló sikeresen bizonyította állítását, akkor már tudjuk, hogy igaza van, ha pedig nem bizonyította, akkor felszólalása azzal egyenértékű, mintha meg sem szólalt volna.¹⁵ Ezzel szemben Khrüszipposz szerint a sztoikus hallgatót a megfelelő időben és a megfelelő módon meg kell ismertetni az ellenérvekkel és szofizmákkal, amelyekkel más irányzatok képviselői szembesíthetők.

Erre a lépésre Khrüszipposz szerint azért van szükség, mert ha a hallgató úgy találkozik az ellenvetésekkel, hogy nem képes felismerni azokat a téves feltevéseket vagy érvelési hibákat, amelyekre építenek, akkor könnyedén feladhatja a sztoikus tanokra vonatkozó, vagy azokkal összhangban lévő gyenge megragadását. A mindkét oldal melletti érvelés a khrüszipposzi felfogásban tehát azt a célt szolgálja, hogy „leromboljuk vele a [másik oldal mellett szóló érvek] valószínűségét” (διαλύοντας αὐτῶν τὸ πιθανόν, Plutarkhosz, *A sztoikusok ellentmondásai* 1036A = LS 31P1, Böröczki Tamás fordítása), azaz hogy a csupán meggyőző, de nem bizonyító erejű érvet megfosszuk meggyőzőerejétől.¹⁶

A mindkét álláspont melletti érvelés használatára vonatkozó eltérő nézetek mögött eltérő eszmények húzódnak meg. Az akadémikus eszmény szerint a leg-

¹⁴ Ld. Boys-Stones 1998. 306–311; illetve Weisser 2016.

¹⁵ ‘εἴτ’ ἀπέδειξεν ὁ πρότερος εἰπών, οὐκ ἀκουστέον τοῦ δευτέρου λέγοντος, πέρας γὰρ ἔχει τὸ ζητούμενον: εἴτ’ οὐκ ἀπέδειξεν: ὁμοιον γὰρ ὡς εἰ μὴδ’ ὑπήκουσε κληθεὶς ἢ ὑπακούσας ἑτερέτισεν: ἦτοι δ’ ἀπέδειξεν ἢ οὐκ ἀπέδειξεν, οὐκ ἀκουστέον ἄρα τοῦ δευτέρου λέγοντος.’ Plutarkhosz, *St. Rep.* 1034E = LS 31L. Plutarkhosz szerint Zénón saját magát cáfolta meg, hiszen érvelt a „hallgattassék meg mindkét fél” elve ellen, írt egy *Allam* című értekezést, amelyben Platón azonos című művével vitatkozott, valamint foglalkozott szofizmák megoldásával, tanítványaitól pedig megkövetelte a dialektika tudományának elsajátítását. A Zénón-idézet kapcsán ld. Glucker 1988 (aki szerint nem komoly állításról van szó), illetve Castagnoli 2010. 176.

¹⁶ Ld. még 1036D-E = LS 31P3, amely Khrüszipposz *Az életformákról* szóló művének negyedik könyvéből idéz: „A másik oldal mellett szóló érvekkel (τοὺς ἐναντίους ὑποδεικτέον λόγους), illetve meggyőző benyomásokkal (<τὰ> πρὸς τὰ ἐναντία πιθανά) nem szabad akárhogyan előhozakodni, hanem csak óvatosan (εὐλαβουμένους), nehogy az emberek, miután ezek az érvek elántorították őket, elvessék megragadásaikat, akár mert nem képesek ki-elégítően felfogni a megoldást, akár mert gyenge a megragadásuk (μὴ καὶ περισπασθέντες ὑπ’ αὐτῶν τὰς καταλήψεις ἀφῶσιν, οὕτε τῶν λύσεων ἰκανῶς ἂν ἀκοῦσαι δυνάμενοι καταλαμβάνοντες τ’ εὐαποσείστω, Böröczki Tamás fordítása).

több, amit a filozófiai vizsgálódás révén elérhetünk, a tévedéstől való mentesség állapota. A bármely álláspont melletti és elleni érvelés gyakorlata arra mutat rá, hogy egyetlen álláspont mellett sem szól ténylegesen bizonyító erejű érv, ahogyan egyetlen képzet sem megragadó abban az értelemben, ahogyan azt a sztoikusok állították. Ezt belátván egyetlen képzetet, illetve egyetlen konklúziót sem hagyunk jóvá, s elérjük a lehetséges legjobb kognitív állapotot, amely nem az igazság felismerésében, hanem a tévedés elkerülésében merül ki. Az akadémiai szkepticizmus római követője, Marcus Tullius Cicero ezen gyakorlat eredményét olyan intellektuális szabadságként értelmezte, amely a tekintélytől való függetlenségben, a kizárólag a saját értelmünkre hagyatkozó vizsgálódás szabadságában (*libertas disserendi*) áll.¹⁷

Ezzel szemben a sztoikus eszmény a tudással rendelkező bölcs alakjában testesül meg. A sztoikus tanítás azokat célozza, „akik olyan tudásra kívánnak szert tenni, amelyet követve összhangban élhetünk” (τοῖς δ’ ἐπιστήμην ἐνεργαζομένοις καθ’ ἣν ὁμολογουμένως βιωσόμεθα, 1036A, Böröczki Tamás fordítása), értve ezalatt a sztoikus filozófia etikai célkitűzésének elérését, a természettel való összhangban élt életet.¹⁸ Ezen tudás átadása pedig, szemben az akadémiai szkeptikusok ítéletfelfüggesztésével, ha meg nem is követeli, de legalábbis megengedi a tekintélyre való hagyatkozást. Noha megragadni magunktól, sőt akár véletlenül is tudunk,¹⁹ a tanító segíthet megerősíteni a megragadásainkat, beláttatni velünk, hogy ami igaz, miért igaz. De akár meg is ismerethet bennünket olyan sztoikus tantételekkel, amelyekkel magunktól aligha találkozoznánk.²⁰

¹⁷ Ld. elsősorban *ND* 1.10, ahol Cicero a tanító tekintélyét (*auctoritas eorum qui se docere profitentur*) a vizsgálódó személy önnön ítélőerejével (*suum iudicium*), illetve az érvek erejével (*rationis momenta*) állítja szembe. Ld. még *ND* 1.17; *Acad.* 2.8–9, 60, 115, 120; *Div.* 2.150; *TD* 5.32–33, 83. Vitatható, hogy a korábbi akadémikusok (köztük Arkeszilaosz és Karneadész, illetve Larisszai Philón, Cicero tanítója) elfogadták volna-e Cicero értelmezését. Cicero kapcsán ld. Coope 2019. 5–11, aki szerint a római szerző álláspontja két okból sem vonzó. Egyrészt a cicerói szkeptikus lemond teljesen nyilvánvaló igazságok elfogadásáról is, másrészt ez a hozzáállás nem követeli meg a különböző vitahelyzetekben védelmezett állítások közötti konzisztencia megőrzését, amely hiányában viszont a szkeptikus nem tekinthető komoly beszélgetőtársnak.

¹⁸ Az „összhangban élni” sztoikus célkitűzéséről ld. elsősorban Striker 1996b.

¹⁹ Ez a lehetőség következik abból, ha a megragadást kizárólag a képzet intrinzikus tulajdonságai függvényének tekintjük. Shogry 2022 például megkülönbözteti egyfelől azon tényezőket, amelyek hatására jóváhagyásunkat adjuk valamely képzethez (*assent-inducers*), illetve a képzet azon sajátosságait, amelyeknek köszönhetően a képzet maga megragadónak minősül (*apprehension-makers*). Shogry éppen a fentebb tárgyalt Plutarkhosz-szöveg ürügyén vezeti be ezt a megkülönböztetést, ezáltal meg tudja ugyanis magyarázni, hogy miként lehet a megszokás vagy „hétköznapi józan ész” (συνήθεια) éppúgy megragadás forrása, mint az érzékelés vagy „az érzékelésből származó egyéb dolgok” (τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰλλα ἐκ τῶν αἰσθήσεων, LS 31P4).

²⁰ A fordított eset is lehetséges: DL 7.179 szerint Khrüszipposz kizárólag a tanok (δόγματα) listáját kérte mesterétől, Kleanthészától, biztos lévén abban, hogy a hozzájuk tartozó bizonyí-

Plutarkhosz beszámolójának köszönhetően tehát feltételezhetjük, hogy Khrüszipposz szerint a dialektikusan sérülékeny, gyenge megragadás többek között azáltal alakítható szilárd megragadássá, hogy áttekintjük és gondosan elvetjük a lehetséges ellenérveket és szofizmákat.²¹ A végeredmény szilárd megragadás, amely pedig nem érzékszervi eredetű képzetek esetében bizonyítás eredménye.²² A következő alfejezetben Sextus Empiricus alapján mutatom be a bizonyítás sztoikus tanát, és felvetem, hogy egyes sztoikusok úgy gondolhatták, hogy bizonyos tekintélyérvek is bizonyító erejűek, ha nem is tulajdonképpeni bizonyítások.

III.

Sextus Empiricus *A logikusok ellen* írott második könyvében (*M* 8.141–299), illetve *A pürrhónizmus alapvonalai* második könyvében (*PH* 2.14–184) számol be azokról az elméletekről, amelyek a nem nyilvánvaló, azaz érzékszervi észlelés által hozzáférhetetlen tényállások²³ megragadását jeleken (σημείον), illetve bizonyításon (ἀποδείξις) alapuló következtetések révén tekintik lehetségesnek.²⁴ Sextus ugyan a következtetés valamennyi elméletét elutasítja, legfontosabb célpontja azonban a sztoikus változat, s amikor kimondottan a sztoikusokat veszi célba, ezt egyértelművé is teszi (ld. pl. *M* 8.396, 425).

Nincs értelmezői konszenzus azzal kapcsolatban, hogy Sextus egyetlen sztoikus bizonyításfogalmat igyekszik megvilágítani, vagy több, különböző sztoiku-

---

tásokat (ἀποδείξεις) önállóan is ki tudja dolgozni. Ez persze aligha lehetett a sztoikus pedagógia bevett ügymenete.

²¹ A fentebb említett Shogry 2022 szerint ez ennek kizárólagos módja. Ez a kelletnél erősebb állítás – valóban lehetetlen volna megragadnunk valamely tézist anélkül, hogy minden egyes lehetséges ellenvetést megoldanánk? S ha a balga egyetlen állítás kapcsán valamennyi ellenvetést meg tudja cáfolni, megragadása ezáltal épp olyan szilárd-e, mint a bölcsé?

²² Vö. DL 7.51-52: οὐκ αἰσθητικαὶ δ' αἱ διὰ τῆς διανοίας [λαμβανόμεναι], καθάπερ τῶν ἀσωμάτων καὶ τῶν ἄλλων τῶν λόγῳ λαμβανομένων. ... ἡ δὲ κατάληψις γίνεται κατ' αὐτοὺς αἰσθήσει μὲν λευκῶν καὶ μελάνων καὶ τραχέων καὶ λείων, λόγῳ δὲ τῶν δι' ἀποδείξεως συναγομένων, ὥσπερ τὸ θεοῦς εἶναι, καὶ προνοεῖν τούτους. A sztoikus bizonyítástan teológiai alkalmazása kapcsán ld. Veres 2020a. 261–264.

²³ Sextus szerint a dogmatikus konszenzus háromféle nem nyilvánvaló tényállást különböztet meg: az átmenetileg nem nyilvánvalót, ami elvileg érzékelhető, az adott pillanatban azonban nem; az érzékelés számára hozzáférhetetlent, amely azonban következtetés révén megragadható; és az ember számára teljességgel megismerhetetlent. Ezek közül az elsőt ún. emlékeztető jel (σημείον ὑπομνηστικὸν), a másodikat pedig ún. indikatív jel (σημείον ἐνδεικτικὸν) révén ragadhatjuk meg, míg a harmadikat értelemszerűen sehogyan sem (*M* 8.145-161; *PH* 2.97–98).

²⁴ A jel fogalmával kapcsolatban ld. mindenekelőtt Allen 2001; vö. Sedley 1982; Ebert 1987; 1991. A sztoikus bizonyítástanról ld. Brunschwig 1980; Barnes 1980; Bobzien 2020; Ruge 2022.

soknak tulajdonítható, egyre kifinomultabb bizonyításfogalomról ad számot.²⁵ Ettől függetlenül egyértelmű, hogy a bizonyítást valamennyi sztoikus nagyjából a következőképpen határozta meg. A bizonyítás (1) érv (λόγος),²⁶ tehát legalább két premissza és egy konklúzió rendszere (PH 2.135–136, M 8.301),²⁷ amely (2) érvényes következtetési sémát követ (συνακτικὸς vagy κατὰ συναγωγὴν ἐπιφορὰν), (3) premisszái igazak (ἀληθής),²⁸ (4) a konklúzió valamely nem nyilvánvaló tényállással kapcsolatos proposíció, (5) amelynek igazságát a premisszák tárják fel számunkra (ἐκκαλυπτόμενον ὑπὸ τῆς δυνάμεως τῶν λημμάτων) (PH 2.143, M 8.314; ld. még PH 2.131, 134, 135, M 8.140, 180, 277, 299, 301, 314, 422, 432). A feltárás vagy reveláció az az episztemikus mozzanat, amely révén a nem nyilvánvaló tényállás megragadhatóvá válik számunkra.

Mindkét műben megjelenik a különbségtétel a csupán progresszív, vagyis rávezető (ἐφορευτικῶς μόνον, a továbbiakban R), illetve a progresszív és revelatórikus, azaz rávezető és feltáró (ἐφορευτικῶς ἄμα καὶ ἐκκαλυπτικῶς, a továbbiakban R&F) érvek között (PH 2.141–143, M 8.307–309). A két szöveg egyetért abban, hogy kizárólag az utóbbi minőségű tulajdonképpeni bizonyításnak (ἀπόδειξις, PH 2.143, M 8.310). Amíg azonban A *logikusok ellen* szerint R és R&F különbsége abban áll, hogy mindkettő érvényesen következtet ugyan a premisszákból a konklúzióra, de csak R&F bizonyítja a konklúzió igazságát, addig az *Alapvonalak* szerint valamilyen körül nem határolt értelemben mindkét érv bizonyító erejű (ἀποδευκτικὸς). Ez utóbbi azt sugallja, hogy lehetséges olyan bizonyító erejű érv, amely nem tárja fel a konklúzióját, tehát nem tulajdonképpeni bizonyítás.

Lehetséges, hogy az *Alapvonalak* szerzője – saját vagy forrása hibájából – tévesen mutatja be az általa kritizált elméletet. Érdemes azonban elgondolkodni

²⁵ Brunschwig 1980 három, feltevése szerint Zénónnak, Kleanthésznak, valamint Khrüszipposznak tulajdonítható bizonyításfogalmat azonosít Sextus szövegében, amelyhez Burnyeat 2012. M 8.245–252 alapján, három jelfogalmat társít. Barnes 1980. 165. 6. j. szerint mindvégig egyetlen sztoikus bizonyításfogalomról van szó. Ld. még Egli 1967; Allen 2001. 170–184.

²⁶ Sextus máshol azt állítja, hogy az érv egyfajta jel (M 8.140, 180, 277, 289, 299; PH 2.122, 131, 134). Mivel a bizonyítás közvetlenül csak egyetlen nembe tartozhat, kérdéses, hogy a sztoikusok a jelet vagy az érvet fogadták el a bizonyítás *genos*zaként. Az ellentmondást feloldja az a felvetés, amely szerint a bizonyítás amolyan esetleges jel (Barnes 1980. 179. 22. j.; Allen 2001. 149): a premisszák együttesen kielégítik a jel meghatározását, amennyiben olyan proposíciók rendszerét alkotják, amely potenciálisan feltárja a konklúziót (M 8.277, vö. M 8.231).

²⁷ Ez Khrüszipposz álláspontja, amellyel szemben Antipatrosz véleménye az, hogy egyetlen premissza is elegendő (PH 2.167; M 8.443; ld. még Apuleius, *De Int.* 7.184.20–23; Aphrodisziaszi Alexandrosz, *In Top.* 8.16–18 Wallies, *in An. Pr.* 21.25 Wallies). Vö. Burnyeat 2012. 140–142; Allen 2001. 150.

²⁸ M 8.302 nem a premisszák igazságát szabja feltételként, hanem azt, hogy a beszélgetőtárs azokat igazként fogadja el (noha esetleg hamisak). Ez a változat alighanem a dialektikai érvélmód szabályairól ad számot, szemben az *Alapvonalakkal*, amely a formális bizonyítást mutatja be (Brunschwig 1980. 130–131). Egyes értelmezők szerint azonban a sztoikus bizonyítástán mindvégig dialektikus igazságfogalommal dolgozik (Schofield 1983. 54–55, Zénón kapcsán; illetve Ruge 2022. 50. 79. j.).

azon, hogy értelmet tudunk-e tulajdonítani kétféle bizonyító erejű érv megkülönböztetésének a sztoikus elmélet keretein belül.²⁹ Értelmezési javaslatom abból indul ki, hogy a sztoikus bizonyítás nem pusztán logikai, de ismeretelméleti fogalom is: olyan érv, amely megragadást (κατάληψις) eredményez. Tegyük fel, hogy mind R, mind R&F feljogosítja a sztoikust, hogy jóváhagyását adja a konklúzióhoz anélkül, hogy tévedéstől kellene tartania. Tegyük fel továbbá, hogy kizárólag R&F teszi ezt azért, hogy lehetővé teszi a premisszák igazsága és a konklúzió igazsága közötti kapcsolat megragadását.³⁰

A Sextus által példaként hozott érveket (*M* 8.307–309, 311–313; *PH* 2.141–143) áttekintve egyik felvetést sem kell elvetnünk:

(R1) Ha valamely isten azt mondta neked, hogy ez az ember meg fog gazdagodni, akkor ez az ember meg fog gazdagodni.

(R2) Zeusz azt mondta neked, hogy ez az ember meg fog gazdagodni.

(R3) Ez az ember tehát meg fog gazdagodni.

(R&F1) Ha a bőrön keresztül izzadunk, akkor láthatatlan pórusok vannak a bőr felszínén.

(R&F2) A bőrön keresztül izzadunk.

(R&F3) Vannak tehát láthatatlan pórusok a bőrön.³¹

Mindkét érv a sztoikusok által elfogadott bizonyíthatatlan következtetési formák (ἀναπόδευκτοι λόγοι) egyike, a *modus ponens* sémáját követi. Mindkét érv felső premisszája kondicionális, alsó premisszája pedig valamely érzékszervileg megragadott, nyilvánvaló tényállást rögzít.³² Mindkét érv valamely nem nyilvánvaló tényállásra következtet, noha R esetében a konklúzió csak átme-

²⁹ Brunschwig 1980. 135–143, 148–155, 150–151 szerint igen (noha másként, mint én javasolom), Barnes 1980. 178. 21. j. szerint nem.

³⁰ A jeleket alkotó kondicionálisok („ha *p*, akkor *q*”) esetében *p* megragadása révén *q*-t is megragadjuk (ἐκεῖνῳ γὰρ προσβάλλοντες κατάληψιν τούτου ποιούμεθα, *M* 8.253); a bizonyítás a jobban megragadottól vezet a kevésbé megragadotthoz (τὴν δ' ἀποδείξιν λόγον διὰ τῶν μᾶλλον καταλαμβανομένων τὸ ἦττον καταλαμβανόμενον περαίνοντα, DL 7.45), vagy a már megragadottól a még meg nem ragadotthoz (*ex rebus perceptis ad id quod non percipiēbatur adducit*, Cicero, *Acad.* 2.26, vö. *Div.* 2.103).

³¹ Sextus nem láthatatlan, hanem elgondolható pórusokról (νοητοὶ πόροι) ír, s ezt Lautner Péter fordítása híven adja vissza. Fontos azonban kihangsúlyozni, hogy ezek a pórusok nem *pusztán* elgondolhatóak, hanem valóban léteznek is, noha ezt kizárólag a gondolkodás, nem pedig az érzékszervi észlelés révén láthatjuk be (hiszen ezek a pórusok a καθάπαξ ἄδηλα példái, ld. *PH* 2.98, *M* 8.146). Sextus beszámolójában R&F olykor a συνακτικός (*M* 8.306), olykor az ἀποδευκτικός (*PH* 2.140) érv példája, a két jelző tehát bizonyos kontextusban egyenértékű lehet. A láthatatlan pórusok kapcsán ld. még *M* 9.256, *M* 3.5.

³² R&F esetében a felső premissza a Khrüszipposz által védelmezett konnektív kondicionális (συνάκρησις) alcsete, míg R a philóni kondicionálisra példa, amely lényegében azonos a materiális implikációval. Megjegyzést érdemel továbbá, hogy R2 a rámutatás (δείξις) meg lehetőségen szokatlan példája. A δείξις kapcsán ld. Frede 1974: 55, illetve Durand 2019.

netileg, R&F esetében viszont természeténél fogva nem nyilvánvaló. Ha pedig elfogadjuk, hogy mindkét érv érvényesen következtet, és igaz premisszákkal rendelkezik (ami sztoikus szemszögből könnyebben emészthető), akkor azt is el kell fogadnunk, hogy mindkét érv sikeresen vezet rá bennünket a konklúzió elfogadására. Bizonyos értelemben tehát mindkét érv bizonyítja, hogy konklúziója igaz.

Sextus nem formális alapon különbözteti meg a két érvet, hanem azért, hogy milyen alapon adjuk jóváhagyásunkat a konklúzióhoz. Beszámolója szerint R a premisszába vetett hitre vagy bizalomra (πίστις), illetve az emlékezetre (μνήμη) támaszkodik, míg R&F esetében a premisszák ereje (δύναμις) vagy szükségszerűsége (ἀνάγκη) készítet bennünket a következtetés levonására (M 8.308–309; PH 2.141–143). Ez alighanem azt jelenti, hogy R&F racionális szükségszerűséggel vonja le a következtetést: a premisszák megtanítanak bennünket arra, mégpedig saját természetükből kifolyólag, hogy saját magunk lássuk be a konklúzió igazságát, vagyis azt, hogy léteznek láthatatlan pórusok (ἐκ τῆς αὐτῶν φύσεως κατασκευάσαι ἐδίδασκεν ἡμᾶς τὸ ὅτι εἰσὶ νοητοὶ τῆς σαρκὸς πόροι, M 8.309).³³

Az izzadság szertefolyása jele ugyan a pórusok létezésének, önmagában a jel rendelkezésre állása azonban még nem elegendő ahhoz, hogy a pórusok létét bizonyítsuk is. Ehhez arra is szükség van, hogy megragadjuk a két tényállás – az izzadás és a pórusok – közötti kapcsolatot. Ez az episztemikus teljesítmény akkor lehetséges, ha rendelkezünk a megfelelő előzetes fogalommal (πρόληψις): „hiszen az izzadság csordogálása feltárja azt, hogy vannak pórusok, mivel előzőleg feltételeztük, hogy tömör testen nedvesség nem hatolhat át” (PH 2.142, Lautner Péter fordítása).³⁴ A tulajdonképpeni bizonyítás tehát egyrészt a kataléptikus érzékelésre, másrészt a kataléptikus érzékelésnek köszönhetően megalkotott előzetes fogalomra alapozva teszi lehetővé olyan tényállások megragadását, amelyekhez másként nem férhetnénk hozzá.³⁵

Következik-e mindebből, hogy R nem konkluzív, illetve nem bizonyító erejű? Az eddig elmondottakból semmi ilyesmi nem következik. Ellenkezőleg: minden okunk megvan azt gondolni, hogy R esetében a következtetés teljesen

³³ Korábban Sextus hasonlóképpen jellemezte az indikatív jelet, azt állítván, hogy természete és szerkezete révén (ἐκ τῆς ἰδίας φύσεως καὶ κατασκευῆς) funkcionál jelként (PH 2.101, M 8.154).

³⁴ Ahogy a fordítás is mutatja, az idézett szöveghelyen csupán az az állítás szerepel, hogy azért látjuk be a pórusok létezését, mert előzetesen már feltettük vagy elfogadtuk (διὰ τὸ προεληφθαι), hogy folyadék szilárd testen nem hatolhat át. Ez nem feltétlen kötelez el bennünket amellelt, hogy rendelkezni a vonatkozó előzetes fogalommal (ld. Ruge 2022. 107–108, vö. M 7.426, 8.144). A kontextust tekintve mégis valószínű, hogy sztoikus πρόληψιςről van szó (ld. Brunschwig 1980. 136. 25. j., 153).

³⁵ A sztoikusok szerint az előzetes fogalom (πρόληψις) olyan, természetes módon létrejövő fogalom, amely nem igényel szakértő oktatást vagy különösebb erőfeszítést (Aëtiosz, *Placita* 4.11.3–4). Khrüszipposz az előzetes fogalmat igazságkritériumnak tekintette (DL 7.54, Aphrodisziaszi Alexandrosz, *Mixt.* 217.2–4, illetve Cicero, *Top.* 31).

megbízható, mivel azonban megbízhatóságát nem racionális szükségszerűség, hanem a bizalom és az emlékezet garantálja, azt ugyan beláthatjuk általa, hogy a konklúzió igaz, azt azonban nem, hogy pontosan miért (túl azon, hogy igaz premisszák helyes összekapcsolásából következik a konklúzió igazsága).³⁶ Talán nem véletlen, hogy a példában éppen az a Zeusz szerepel, akinek alakja a sztoikus teológiában is központi szerepet tölt be. Zeusz említése tulajdonképpen a tekintélyért *non plus ultrá*ja: a sztoikus aligha vetné el Zeusz jövőre vonatkozó kijelentésének igazságát.

Egyes értelmezők szerint ebben a szövegben nem a „hivatalos” sztoikus állásponttal, hanem csupán valamelyik túlbuzgó sztoikus vallásos hitének megnyilvánulásával találkozunk.³⁷ Eszerint R valójában az empirikusan megfigyelt mintázatok alapján végrehajtott következtetések modelljét nyújtja, amelyek igazságát azért fogadjuk el, mert elfogadjuk azt a vélekedést ($\pi\acute{\iota}\sigma\tau\iota\varsigma$), hogy a jövő hasonlítani fog a múltra. Ha azonban van okunk feltételezni, hogy a tekintélyért szerepet játszhat a sztoikus elméletben, akkor R is más értelmet nyerhet: nem az empirikus általánosítást, hanem az emberi értelem által az adott pillanatban be nem látható, mégis kétségtelenül igaz állítást mutatja be.

IV.

A fentebbiekben amellet érveltem, hogy a sztoikus elméletben helye lehet a tekintélyre való hagyatkozásnak – legyen az a bölcs tekintélye a balga, ám magát haladásra elszánt hallgató szemében, vagy éppen a bölcs bizodalma azokban a jelekben, amelyeket a gondviselő istenség készített elő a számára. Értelmezői javaslatomat korántsem tekintem bizonyítottnak, már csak azért sem, mert bemutatása során teljes mértékben a sztoicizmus ellenfeleinek nem feltétlenül megbízható beszámolójára támaszkodtam.

A javaslatot mint hipotézist elfogadva számos, a sztoicizmus értelmezésével kapcsolatos kérdés kerülhet új megvilágításba, így például a jóslás mint szakértelem sztoikus felfogása, a szilárd és ingatag megragadás közötti különbség, vagy az érzékszervi észlelés számára hozzáférhetetlen tényállások megragadása. Ezen kérdések tárgyalása azonban túlmutat a jelen tanulmány keretein.

³⁶ A $\pi\rho\acute{o}\lambda\eta\psi\iota\varsigma$ mint magyarázatot szolgáltató fogalom kapcsán két nehézséggel is szembeesülünk. Egyrészt R&F, abban a formában, ahogyan Sextus közli velünk, nem tartalmazza a releváns előzetes fogalmat. Másrészt felvethető, hogy R is támaszkodik előzetes fogalomra, mégpedig az istenség mint megbízható ismeretforrás előzetes fogalmára. Ez utóbbi felvetés azonban nem helytálló: az istenség fogalma ugyanis nem ad magyarázatot arra, hogy a konkrét állítás, azaz R3, miért igaz. (További bonyodalmat jelenthet, ha a sztoikusok valóban elfogadták az isteni megtevésztés lehetőségét, mint azt Cicero, *Acad.* 2.47 sugallja.)

³⁷ Ez Brunschwig 1980 véleménye, aki szerint Kleanthész tévesen értelmezte a $\pi\acute{\iota}\sigma\tau\iota\varsigma$ szerepét, s megkövetelte, hogy a sztoikus ne csupán jó logikus, de jó pogány is legyen („we must be both good logicians and good pagans”, 137, vö. 136, 141, de vö. 34. j.).

IRODALOM

- Allen, James 2001. *Inference from Signs: Ancient Debates about the Nature of Evidence*. Oxford, Oxford University Press.
- Allen, James 2022. Radicalism and Moderation in the New Academy. *Phronesis*. 67/2. 133–160. <https://doi.org/10.1163/15685284-bja10054>
- Barnes, Jonathan 1980. Proof Destroyed. In Malcolm Schofield – Myles Burnyeat – Jonathan Barnes (szerk.) *Doubt and Dogmatism. Studies in Hellenistic Epistemology*. Oxford, Clarendon Press, 161–181.
- Barney, Rachel 2021. *Technê* as a Model for Virtue in Plato. In Thomas Kjeller Johansen (szerk.) *Productive Knowledge in Ancient Philosophy: The Concept of Technê*. Cambridge, Cambridge University Press, 62–85. <https://doi.org/10.1017/9781108641579.004>
- Bobzien, Susanne 2020. Demonstration and the Indemonstrability of Stoic Indemonstrables. *Phronesis*. 65/3. 1–24. <https://doi.org/10.1163/15685284-12342145>
- Boys-Stones, George 1998. Plutarch on *κοινὸς λόγος*: Towards an Architecture of *de Stoicorum repugnantiiis*. Christopher Charles Whiston Taylor (szerk.) *Oxford Studies in Ancient Philosophy*. 16. 299–329.
- Brennan, Tad 1996. Reasonable Impressions in Stoicism. *Phronesis*. 41/3. 318–334. <https://doi.org/10.1163/156852896321051657>
- Brennan, Tad 2005. *The Stoic Life: Emotions, Duties, and Fate*. New York, Oxford University Press.
- Brittain, Charles 2014. The Compulsions of Stoic Assent. In Mi-Kyoung Lee (szerk.) *Strategies of Argument: Essays in Ancient Ethics, Epistemology, and Logic*. Oxford, Oxford University Press. 332–355. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199890477.003.0014>
- Brunschwig, Jacques 1980. Proof Defined. In Malcolm Schofield – Myles Burnyeat – Jonathan Barnes (szerk.) *Doubt and Dogmatism. Studies in Hellenistic Epistemology*. Oxford, Clarendon Press. 126–160.
- Burnyeat, Myles 2012. The Origins of Non-Deductive Inference. In *Explorations in Ancient and Modern Philosophy. Vol. 1*. Cambridge, Cambridge University Press. 112–151. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511974052.008>
- Brouwer, René 2014. *The Stoic Sage. The Early Stoics on Wisdom, Sagehood and Socrates*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139162487>
- Castagnoli, Luca 2010. *Ancient Self-Refutation: The Logic and History of Self-Refutation Arguments from Democritus to Augustine*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Coope, Ursula 2019. Free to Think? Epistemic Authority and Thinking for Oneself. *Journal of the British Academy*. 7. 1–23. <https://doi.org/10.5871/jba/007.001>
- Durand, Marion 2019. What Does „This” Mean? *Deixis* and the Semantics of Demonstratives in Stoic Propositions. *Methodos*. 19. Online. <https://doi.org/10.4000/methodos.6023>
- Ebert, Theodor 1987. The Origin of the Stoic Theory of Signs in Sextus Empiricus. In Julia Annas (szerk.) *Oxford Studies in Ancient Philosophy*. 5. 83–126.
- Ebert, Theodor 1991. *Dialektiker und frühe Stoiker bei Sextus Empiricus. Untersuchungen zur Entstehung der Aussagenlogik*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Egli, Urs 1967. *Zur Stoischen Dialektik*. Doktor értekezés, Bern, 1967.
- Frede, Michael 1974. *Die Stoische Logik*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Frede, Michael 1983. Stoics and Sceptics on Clear and Distinct Impressions. In Myles Burnyeat (szerk.) *The Skeptical Tradition*. Berkeley, University of California Press. 65–93.
- Frede, Michael 1999. The Sceptics. In David Furley (szerk.) *From Aristotle to Augustine. Routledge History of Philosophy, Volume II*. London, Routledge. 253–286. <https://doi.org/10.4324/9780203028452>
- Gibbard, Allan. *Wise Choices, Apt Feelings: A Theory of Normative Judgment*. Cambridge/MA, Harvard University Press. 1990. 10.2307/2219603

- Glucker, John 1988. Πρὸς τὸν εἰπόντα: Sources and credibility of *De Stoicorum Repugnantiis* 8. *Illinois Classical Studies*. 13. 473–489.
- Long, Anthony Arthur 1978. Dialectic and the Stoic Sage. In John M. Rist (szerk.) *The Stoics*. Berkeley, University of California Press, 101–124.
- Long, Anthony Arthur 2002. *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford, Oxford University Press.
- Nawar, Tamer 2014. The Stoic Account of Apprehension. *Philosophers' Imprint*. 14. 1–21.
- Nawar, Tamer 2021. Dynamic Modalities and Teleological Agency: Plato and Aristotle on Skill and Ability. In Thomas Kjeller Johansen (szerk.) *Productive Knowledge in Ancient Philosophy: The Concept of Technê*. Cambridge, Cambridge University Press. 39–61. <https://doi.org/10.1017/9781108641579.003>
- Nawar, Tamer 2022. Clear and Distinct Perception in the Stoics, Augustine, and William of Ockham. *Aristotelian Society Supplementary Volume*. 96. 185–207. <https://doi.org/10.1093/arisup/akac002>
- Pasnau, Robert 2017. *After Certainty: A History of Our Epistemic Ideals and Illusions*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801788.001.0001>
- Ruge, Fabian 2022. *The Stoic Theory of Sign and Proof*. Basel, Schwabe.
- Schofield, Malcolm 1983. The Syllogisms of Zeno of Citium. *Phronesis*. 28/1. 31–58. <https://doi.org/10.1163/156852883x00031>
- Sedley, David 1982. On Signs. In Jonathan Barnes – Jacques Brunschwig – Myles Burnyeat – Malcolm Schofield (szerk.), *Science and Speculation: Studies in Hellenistic Theory and Practice*. Cambridge, Cambridge University Press. 239–272.
- Sedley, David 2002. Zeno's Definition of *phantasia kataleptike*. In Theodor Scaltsas – Andrew S. Mason (szerk.) *The Philosophy of Zeno: Zeno of Citium and his Legacy*. Larnaca, Municipality of Larnaca. 135–154.
- Shogry, Simon 2019. What Do Our Impressions Say? The Stoic Theory of Perceptual Content and Belief Formation. *Apeiron*. 52/1. 29–63. <https://doi.org/10.1515/apeiron-2018-0001>
- Shogry, Simon 2022. The Starting-Points for Knowledge: Chrysippus on How to Acquire and Fortify Insecure Apprehension. *Phronesis* 67/1. 62–98. <https://doi.org/10.1163/15685284-bja10051>
- Striker, Gisela 1996a. Κριτήριο τῆς ἀληθείας. In *Essays on Hellenistic Epistemology and Ethics*. Cambridge, Cambridge University Press. 22–76. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139172783.003>
- Striker, Gisela 1996b. Following Nature: A Study in Stoic Ethics. In *Essays on Hellenistic Epistemology and Ethics*. Cambridge, Cambridge University Press. 221–280. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139172783.013>
- Vogt, Katja Maria 2022. Vagueness and Kataleptic Impressions. *Aristotelian Society Supplementary Volume*. 96. 165–183. <https://doi.org/10.1093/arisup/akac005>
- Veres, Máté 2020a. Sextus Empiricus on Religious Dogmatism. In Victor Caston (szerk.) *Oxford Studies in Ancient Philosophy*. 58. 239–280.
- Veres Máté 2020b. Sztoicizmus vagy józan ész? A közös fogalmak Khrüszipposz filozófiájában. *Magyar Filozófiai Szemle*. 64/3. 33–48.
- Veres, Máté és Machek, David 2021. Expert Impressions in Stoicism. *Archiv für Geschichte der Philosophie*. 105/2. 241–264. <https://doi.org/10.1515/agph-2021-0038>
- Veres, Máté megjelenés előtt. Inferential Modes of Stoic Apprehension in Sextus Empiricus. In M. Veres & K. Ierodiakonou (eds.) *Aporia and Argument: Sextus Empiricus on Logic*. Elbírálás alatt.
- Weisser, Sharon 2016. The Art of Quotation: Plutarch and Galen against Chrysippus. In Sharon Weisser – Naly Thaler (szerk.) *Strategies of Polemics in Greek and Roman Philosophy*. Leiden, Brill. 205–229. https://doi.org/10.1163/9789004323049_012